

WELZIJNSWERK TUSSEN DIFFERENTIATIE EN INTEGRATIE

Geert van der Laan
Jaap van der Stel

2001

Inleiding

Het doel van deze bijdrage is een perspectief te schetsen voor het welzijnswerk in de komende tijd. Wat is de functie van het welzijnswerk onder de 'postmoderne conditie' waaronder het samenleven vorm moet krijgen? We maken bij de beantwoording van deze vraag gebruik van de begrippen *differentiatie*, *integratie* en *complexiteit*.

De opdracht van het welzijnswerk zal niet alleen zijn het werken aan sociale cohesie en gemeenschapsvorming, maar ook het toerusten van individuen voor een bestaan in een context van veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid.

Geen archimedisch punt

Arrangementen voor zorg en welzijn zullen de komende dertig jaar blijven bestaan. In welke vorm dan ook. Elke maatschappij kent zijn eigen problemen. Sommige burgers worden uitgesloten, anderen haken zelf af. Pogingen om hen op de een of andere manier maatschappelijk te reïntegreren, te rehabiliteren of te reclasseren, zijn van alle tijden. Vorm en inhoud van deze pogingen zullen echter een andere kleur krijgen. Het bijzondere van de komende tijd zal zijn dat er geen archimedisch punt meer is om de hefboom van interventies op te laten scharnieren. Het gezag van tradities, politieke en levensbeschouwelijke kaders, en de normen en waarden die daarin besloten liggen, zal verder afkalven. Dat lijkt een onomkeerbaar proces, hoewel er steeds fundamentalistische stromingen zullen opbloeien om dat proces te keren. Waarschijnlijk zullen degenen die zich erop beroepen de waarheid in pacht te hebben, echter geen blijvende aanhang verwerven. Het zich verlaten op vaststaande waarheden, normatieve kaders of identiteiten is nauwelijks meer mogelijk. Mensen raken op zichzelf aangewezen; ze raken in bepaalde opzichten geïndividualiseerd.

Het lijkt niet zo veel zin te hebben om zich daar tegen te verzetten. We zullen moeten leven met 'veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid', zoals Zygmunt Bauman het noemt (Munters, 1998). Bezwaar maken tegen individualisering is net zoiets als zich te weer stellen tegen slecht weer, zo stelt Schnabel (1999).

Individualisering moet niet te negatief worden opgevat. Individualisering, flexibilisering en vergroting van maatschappelijke dynamiek veroorzaken de nodige problemen, maar zijn tegelijkertijd als oplossingen voor andere problemen te beschouwen. Bauman pleit zelfs voor een premie op diversiteit. 'Weifelachtigheid' dient eerder te worden aangemoedigd dan ontmoedigd: 'Jongeren (en niet alleen jongeren) moeten leren dat er over betekenissen altijd onderhandeld kan worden.' Het moet volgens hem de normaalste zaak van de wereld zijn dat er over bepaalde betekenistoekenningen twijfel bestaat; er moet altijd over gediscussieerd kunnen worden. Onderhandelingen over betekenissen moeten iets onafs houden; de deur moet altijd op een kier blijven staan voor uitdagingen.

Kortom: men moet het handelen onder onzekere omstandigheden leren opvatten als een kunst, als iets waar men cultureel in getraind moet zijn. En dat is volgens Bauman nu precies het omgekeerde van dat waarmee men zich in onze cultuur lange tijd vertrouwd wilde maken. Alle aandacht richtte zich op het elimineren van dubbelzinnigheid, wat neerkwam op het uitroeien van diversiteit. 'Chaos was de meest prominente, meest angstaanjagende vijand

van wat we leerden beschouwen als een goed leven. Een goed leven was een ordelijk leven' (Munters, 1998).

De waardering van Bauman voor de postmoderne conditie waaronder we leven heeft te maken met het gegeven dat deze conditie niet langer toestaat dat mensen hun morele verantwoordelijkheid overdragen aan een hoger gezag. Postmoderne symptomen wijzen niet naar een 'samenlevingstekort', maar naar een hoogst vitale samenleving die bezig is de klassiek-moderne, industriële samenleving te vervangen.

Bauman beschouwt de centrale rol, die de postmoderne conditie in petto heeft voor individuele autonomie en individuele verantwoordelijkheid, als een enorme verworvenheid. Het is de erkenning van de ultieme soevereiniteit van het individu.

Ook andere denkers zijn van mening dat het spreken over individualisering in termen van fragmentering, sociaal isolement en zingevingcrisis teveel een negatief beeld oproept van het postmoderne individu. De hedendaagse cultuur nodigt volgens Kunneman (1993) ook uit tot nieuwe vormen van individuele reflexiviteit. Normativiteit komt in toenemende mate bloot te staan aan argumentatieve toetsing en kritiek. Dat betekent ook dat de betrokken individuen geleidelijk ruimte nemen en krijgen om 'zich persoonlijk te verhouden tot de normen en waarden die zij vanuit hun cultuur aangereikt krijgen'.

Kunneman spreekt van een 'communicatieve individualisering', dat wil zeggen een individualiseringsproces in het kader waarvan de eigen stellingname, het individuele oordeel en de argumentatieve uiteenzetting met de opvattingen van anderen, geleidelijk aan belangrijker worden dan de toedekkende en uniformerende invloed van levensbeschouwing en sociale positie. Mensen maken eigen keuzen en laten zich veel minder leiden door traditie, kerk, politieke partij, sociale klasse of andere verbanden. In de zoektocht naar morele kaders ontwikkelen velen een 'individuele bestaansethiek'. Dit maakt volgens hem nieuwe vormen van gemeenschappelijkheid mogelijk die berusten op zelfbewuste, individuele keuzen.

Het is dus onjuist individualisering tegenover sociale integratie te plaatsen alsof deze processen elkaar zouden uitsluiten (Van der Stel, 1999). Het is vruchtbaarder om individualisering te zien als een mogelijke bijdrage aan de oplossing van nieuwe maatschappelijke eisen. Individualisering *bevordert* eerder de participatie in netwerken (waar men zich heel flexibel en dynamisch moet kunnen gedragen) dan dat ze dat in de weg staat. Individu en maatschappij kunnen ook in deze tijd niet van elkaar worden gescheiden: het individu is en blijft 'van nature maatschappelijk'. Individualisering is zo beschouwd een functie van maatschappelijke ontwikkeling en van een specifieke wijze van sociale integratie. Veel politici en opinieleiders maken zich er zorgen over dat de kansen op eenzaamheid, onmaatschappelijk gedrag, onzekerheid en stress door individualisering toenemen. Ze vergeten daarbij dat individualisering evengoed een voorwaarde is om dit soort risico's te kunnen beheersen.

Een negatief gevolg van de voortschrijdende individualisering is inderdaad de afbrokkeling van traditionele vormen van saamhorigheid en solidariteit. Hierdoor raken bepaalde groepen die door wat voor omstandigheden dan ook niet kunnen (of willen) voldoen aan de vereisten van de moderne tijd, in de marge. Ze voldoen niet aan de nieuwe vereisten van zelfbeheersing en zelfsturing die de maatschappij van hen verlangt. Hun vaak als negatief te waarden gedrag, zoals drank- en drugsgebruik, agressie en geweld, kunnen we in dit verband interpreteren als de 'concrete negatie' van de toenemende eis tot zelfbeheersing.

De psychische belasting door de telkens opgeschroefde eisen tot zelfbeheersing (aanpassing) en de individualisering van de overlevingsstrijd, waardoor sociale steun en solidariteit onder druk komt te staan, veroorzaken in meer of mindere mate stress. Agressie en geweld zijn in een sociaal-historisch perspectief te zien als regressieverschijnselen waarbij de betrokkenen de aansluiting met het civilisatieproces dreigen te verliezen.

Individualisering is juist *nodig* omdat er de basis en de bereidheid moet zijn om zich in een veelvoud van uiteenlopende netwerken te integreren, in bovendien telkens wisselende rollen en functies. Voor een dergelijke opgave geeft de term 'sociale cohesie' hooguit de helft van het antwoord: het suggereert een samenleving die zich kenmerkt door de mate waarin (gelijkvormige) individuen wel of niet dicht op elkaar zitten zonder escalaties en conflicten. De term sociale cohesie suggereert samenvoeging, terwijl de maatschappelijke ontwikkeling het nu juist heeft moeten hebben van de differentiatie van oorspronkelijk (soms zelfs symbiotische) verhoudingen. Zoals we straks zullen uitwerken is het bevorderen van sociale cohesie vanuit deze visie eerder een poging tot *homogenisering* dan van integratie.

Een nieuw beschavingsoffensief?

Het is opmerkelijk dat in beleidsnota's zoveel nadruk wordt gelegd op sociale cohesie als middel om de negatieve gevolgen van individualisering (isolement en uitsluiting) te bestrijden. Waarom wordt geen aandacht besteed aan mogelijkheden om individuen beter toe te rusten voor het leven in verscheidenheid en onzekerheid?

Ali de Regt vraagt zich in een jubileumbundel, ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de eerste school voor maatschappelijk werk in Nederland, af of we op de drempel staan van een nieuw beschavingsoffensief (De Regt, 1999). Ten tijde van het ontstaan van de eerste school voor maatschappelijk werk waren de inspanningen van sociaal werkers erop gericht om bij de toenmalige arme kant van Nederland - naast materiële hulp - zodanige gedragsverandering teweeg te brengen dat de kansarmen zichzelf aan de situatie van armoede zouden kunnen onttrekken.

Volgens De Regt is het probleem van de discipline in de huidige tijd opnieuw nadrukkelijk aan de orde. Maar dan in een andere gedaante. Het gaat nu om discipline in de vorm van zelfcontrole. En dat is geen eenvoudige opgave voor opvoeders en sociaal werkers. Het 'van buitenaf' bereiken van zelfcontrole bij de 'doelgroep' houdt immers een paradoxale opdracht in. Disciplinerende interventies kunnen niet meer zo vanzelfsprekend worden gerechtvaardigd als 100 jaar geleden. Hulpverleners kunnen volgens De Regt niet meer hun eigen gedragsregels tot voorbeeld stellen en anderen tot aanpassing van hun opvoedingspraktijken dwingen.

Postmodern paternalisme

Enige jaren geleden pleitten Kuipers en Van der Lans (1994) in een pamflet voor een 'modern paternalisme', als een nieuw kader voor het welzijnswerk. De culturele context waarin welzijnswerkers de vraag hoe te handelen moeten beantwoorden wordt volgens de auteurs gekenmerkt door fragmentarisering en individualisering. Individualisering wordt door hen vooral in verband gebracht met 'systeemloosheid', dat wil zeggen het ontbreken van ondersteunende gemeenschappen in de primaire leefsituatie. Welzijn is gebalkaniseerd, zo stellen ze onomwonden.

In deze culturele context van fragmentarisering en individualisering gaat het voor het welzijnswerk daarom 'steeds opnieuw om het tot stand brengen, om het organiseren, om het reanimeren of het van de grond af aan opbouwen van micro-achtige sociale systemen (...) een soort sociaal vernis over het individuele bestaan'. Welzijnswerkers zijn volgens Kuipers en Van der Lans allang niet meer bezig met grote maatschappelijke doelstellingen, maar ze ontwikkelen zich steeds nadrukkelijker als 'systeembouwers in een verkilde sociale omgeving'.

Het pamflet benadrukte daarmee vooral de achterkant van de individualisering: 'Mensen worden meegezogen in processen van vereenzaming, verloedering en uitstoting waar ze zelf niet of nauwelijks meer op kunnen reflecteren.' Hiermee is individualisering bijna synoniem met uitstoting, zouden we parafraserend kunnen stellen. Volgens de auteurs heeft de moderne

geïndividualiseerde samenleving misschien wel het sterkst huisgehouden in de onmiddellijke sociale omgeving van het individu: 'De kaalslag die in de micro-sfeer is bewerkstelligd komt het hardst aan als het individu bovendien op zichzelf wordt teruggeworpen.'

Het is duidelijk dat individualisering hier vooral als een aderlating van het integratieve vermogen van de huidige maatschappij wordt gezien en dat de auteurs onwillekeurig teruggeworpen in 'moderne', negentiende-eeuwse oplossingen.

Als men toch het begrip paternalisme opnieuw wil doordenken – waar veel voor te zeggen valt – ligt het eerder voor de hand een lans te breken voor een post-modern paternalisme (Van der Laan, 1994). Dat wil zeggen dat gedragsbeïnvloeding zich niet meer kan baseren op algemeen aanvaarde wereldbeelden, normen en identiteitsconstructies, maar dat deze 'uitonderhandeld' moeten worden in individuele of groepscontacten tussen welzijnswerkers en burgers. Burgers laten zich immers niet zo gemakkelijk meer sturen door functionarissen of autoriteiten. Deze dienen zich communicatief te legitimeren voor hun bemoeienissen.

Dat verklaart ook de hernieuwde aandacht voor het klassieke begrip 'burgerschap'. Het gaat om de legitimiteit van het handelen in het publieke domein. De essentie van burgerschap is immers een dubbelrol: regeren en geregeerd worden (Van Gunsteren, 1994). Burgers willen op zijn minst meepraten over de manier waarop men zich zou moeten verhouden tot bepaalde gedragsverwachtingen. Dat verplaatst de legitimatie van sociale interventies naar de communicatie op micro-niveau. Professionals en vrijwilligers worden teruggeworpen op zichzelf. Ze moeten met de billen bloot. Ze moeten ten overstaan van andere burgers in het primaire proces legitimiteit voor hun handelen zien te verwerven. Nu zijn welzijnswerkers dat vanuit hun geschiedenis wel gewend, maar de combinatie met paternalisme is nieuw. Bevoogdend optreden kan in een postmoderne samenleving alleen met 'toestemming' van degene die onder voogdij wordt gesteld. Dat lijkt een paradox, maar is eigenlijk een bijzondere vorm van zelfbinding. Als we burgers willen opvoeden tot zelfcontrole, moeten we hun zelfcontrole ook serieus nemen. Een en ander stelt hoge eisen aan de beroeps cultuur. Professionaliteit is immers de combinatie van verantwoordelijkheid nemen (niemand aan zijn lot over laten) en verantwoording afleggen (machtiging krijgen voor interventie).

Individualisering: desintegratie of differentiatie?

Individualisering wordt door velen geassocieerd met desintegratie. Integratie wordt tegenover desintegratie (en sociale instabiliteit) geplaatst. De teloorgang van integratieve verbanden zou tot de desintegratie van de samenleving leiden. Mensen verliezen hun ankers, raken op drift, sociaal geïsoleerd en gedemoraliseerd - zo luidt de redenering. Het gevoel dat ze subject zijn van eigen handelen verdwijnt. Niet alleen de maatschappij, ook het individu wordt gefragmentariseerd. Mensen 'uit één stuk' schijnen nauwelijks meer voor te komen.

Desintegratie heeft daarmee een sterk negatieve bijklank. Het wordt vaak gebruikt voor het opmaken van de verliesrekening. Men kan individualisering echter ook interpreteren als een proces van differentiatie in plaats van desintegratie. Dat maakt het beter mogelijk een winst- en verliesrekening op te maken van de maatschappelijke verschijnselen waarmee we worden geconfronteerd.

Individualisering betekent historisch gezien dat er differentiatie heeft plaatsgehad vanuit een *homogene* eenheid. Dat betekent dat er winst aan individualiteit, maar tegelijkertijd verlies aan samenhang optreedt. We spreken van differentiatie als er oorspronkelijk geen gelede (samengestelde) eenheid, maar een homogene eenheid was. Een soort oersoep dus.

Van Dale spreekt van 'een homogene massa, waarin geen afzonderlijke stukken of bestanddelen te onderscheiden zijn'. Als individuen zich in een homogene samenleving meer willen onderscheiden moet de samenleving dus een proces van differentiatie ondergaan. Een proces van 'uitkristalliseren'.

Differentiatie is dus het omgekeerde van homogenisering. Homogenisering lijkt op de term 'assimilatie' die in het minderhedendebat wordt gebruikt, als tegenhanger van het klassieke minderhedenbeleid van 'integratie met behoud van identiteit'. Van Dale definieert differentiatie als het splitsen van een oorspronkelijk homogeen geheel in delen.

Nu is de vraag waar we in deze tijd voor staan hoe we tot een nieuw verband of nieuwe verbindingen kunnen komen zonder verlies aan individualiteit. Dat kan niet door een terugkeer naar homogeniteit. Homogeniseren betekent in het sociale domein: gelijkschakelen, nivelleren en uniformeren. Terug naar de oersoep. Men kan dat interpreteren als een soort regressie. Dat is iets anders dan integreren. We spreken pas van integratie als binnen de uiteindelijke eenheid de delen nog zijn te onderscheiden. Denk aan het knopen van een tapijt uit losse strengen wol van verschillende kleuren. In het tapijt zijn de samenstellende delen nog te herkennen.

Integratie is dus per definitie een beweging in de richting van een 'samenhang met behoud van eigen identiteit'. Daarom is het van groot belang integratie te onderscheiden van homogenisering (en assimilatie). In een homogene samenleving zijn de afzonderlijke eenheden niet meer goed te onderscheiden. Als men water bij de wijn doet krijgt men een homogene vloeistof waarin de samenstellende delen niet meer afzonderlijk herkenbaar zijn.

Tegenover integratie staat desintegratie. Denk aan het uithalen van een breiwerk. Het (heterogene, gelede) geheel valt uiteen in zijn samenstellende delen, waardoor er geen samenhangend patroon meer te herkennen is.

Desintegratie is dus iets heel anders dan differentiatie. Er zijn dus twee bewegingen mogelijk. Het gaat óf om de versterking of verzwakking van een homogene eenheid óf van de versterking of verzwakking van een heterogene eenheid. Met behulp van een *Gestaltswitch* kan men steeds vanuit het ene of het andere perspectief kijken.

In het ene geval spreekt men in het kader van de minderhedendiscussie van een multicultureel drama (Scheffer, 2000), in het andere geval van een monocultureel drama (Rabbae in: Ten Hooven, 2000).

Wie het heeft over een multicultureel drama gaat ervan uit dat 'integratie met behoud van eigen identiteit' er slechts toe leidt dat we in Nederland 'langs elkaar heen leven'. De samenleving is los zand. Er vallen termen als getto's en 'verscherping van etnische scheidslijnen'. Degenen die gewag maken van een monocultureel drama beschouwen een homogene samenleving als een illusie en pleiten voor gemeenschapsvorming onder allochtonen, juist omwille van hun integratie. Zij zijn van mening dat integratie met behoud van identiteit wenselijk en haalbaar is. Men grijpt terug op de verzuiling als geslaagde strategie op dat punt. Een tijdelijke fase van 'soevereiniteit in eigen kring' zou tot een geleidelijke emancipatie en integratie kunnen leiden.

Zoals gezegd is het nodig het individualiseringsproces genuanceerd te beoordelen. Het is afhankelijk van het waarnemers standpunt of men individualisering opvat als desintegratie dan wel differentiatie. Men zal spreken van desintegratie als men van mening is dat de oorspronkelijke eenheid een gestructureerde eenheid was, waarin de delen (individen) een eigen identiteit hadden en waarbij het geheel meer was dan de som der delen. Desintegratie betekent dan verlies van samenhang en cohesie. Dat leidt tot atomisering. Mensen worden op zichzelf terug geworpen.

Men zal spreken van differentiatie, wanneer men van mening is dat men in de oorspronkelijke eenheid helemaal geen eigen identiteiten kon waarnemen. Als mensen samenvallen met de samenleving, groep of categorie waartoe ze behoren, wordt de ontwikkeling van een individuele identiteit in hoge mate geremd. De mensen die daaronder lijden zijn juist gebaat bij een proces van individualisering. Ze kunnen zich losmaken van de uniformerende en knellende banden van familie, sociale klasse en religie. Externe pogingen tot hernieuwde gemeenschapsvorming zal men vanuit die ervaring niet zo gauw zien als integratie, maar als homogenisering (strikt

genomen een proces van de-differentiatie). Een nostalgisch pleidooi voor hernieuwde sociale controle en gemeenschapsvorming is in die visie immers niet veel meer dan de restauratie van een samenleving waarin individuen geen eigen identiteit kunnen ontwikkelen.

Differentiatie, integratie en complexiteit

Dit alles overziend is het zeer goed denkbaar dat een toename van sociale differentiatie niet leidt tot desintegratie, maar gelijk opgaat met een toename van sociale integratie, met een hoger ontwikkelde, complexe sociale organisatie als resultaat. In de praktijk is er echter veelal sprake van ongelijktijdige en *gecompliceerde* ontwikkelingen. Zo'n gecompliceerde toestand leidt tot de verhoging van de kans op ineenstorting van het sociale systeem. Maar het kan evenzeer leiden tot de toename van de bereidheid van de deelsystemen tot een hogere vorm van integratie in grotere gehelen. Integratie behelst in principe niet de inperking van individualiteitsvormen, maar kan daar in bijzondere gevallen wel toe leiden: vergelijk de aanpassingsdruk tijdens de 'verzuiling'.

Sociale systemen ontwikkelen zich doorgaans in de richting van toenemende complexiteit. Dit systeemkenmerk brengt tot uitdrukking dat er sprake is van een toename van de onderlinge afhankelijkheid. Simpel samengevat luidt de formule: (sterkere) differentiatie + (hechtere) integratie = (hogere) complexiteit.

Uitgaande van deze begrippen is de opdracht van een maatschappelijk betrokken welzijnswerk te participeren in het proces naar een hogere niveau van systeemintegratie. Het gaat erom burgers toe te rusten om zich in het proces van individualisering te kunnen ontwikkelen en bij te dragen aan de instandhouding van de samenleving. Men kan dat op alle mogelijke manier concreet invullen. Bijvoorbeeld in de vorm van een beschavingsoffensief om allochtone jongeren te trainen in zelfcontrole en de ontwikkeling van een persoonlijke normativiteit, om te leren leven in een universum van veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid. Een en ander wordt in het navolgende schetsmatig uitgewerkt. In het schema wordt een grove historische indeling gebruikt van drie, elkaar gedeeltelijk overlappende tijdvakken: 1850-1970, 1960-2010 en 2000-2030.

	VERLEDEN (1850-1970)	HEDEN (1960 – 2010)	TOEKOMST (2000 – 2030)
DIFFERENTIATIE OF DESINTEGRATIE	Differentiatie is relatief laag : beheersing sociale tegenstellingen	Differentiatie is relatief hoog : fragmentatie, <i>hyper</i> individualisering; cultuurpessimisten spreken van desintegratie	Tendens is toename individualisering en sociale verscheidenheid
INTEGRATIE OF HOMOGENISERING	Homogenisering is relatief hoog : verzuiling / sociale cohesie / pacificatie	Integratie is relatief laag : zorgen over uiteenvallen sociale verbanden	Toename sociale integratie is mogelijk, defensieve reacties kunnen echter ook leiden tot regressie: homogenisering
COMPLEXITEIT	Complexiteit is relatief laag	Beeld is gemengd en gecompliceerd	Meest waarschijnlijk is toename complexiteit : zelfsturing en

			zelfcontrole
--	--	--	--------------

1850 – 1970 : Integratie ten koste van differentiatie

De modernisering van de samenleving leidde in de periode 1850-1970 tot een hoge mate van cohesie en individuele adaptatie. Alle sociale interventies waren erop gericht enige vorm van zelfbeheersing tot stand te brengen doormiddel van externe controle. Een sterke morele druk tot aanpassing was daarbij het belangrijkste werkingsmechanisme. Het resultaat was dat de 'integratie' ten koste van de differentiatie van individuen ten opzichte van elkaar tot stand kwam. Bij nadere beschouwing was er dus sprake van homogenisering.

In deze periode tot en met de ontzuiling ging een sterke 'sociale cohesie' gepaard met een meer dan noodzakelijke aanpassingsdruk, mede gevoed door beschavingsoffensieven en verzuilingsstrategieën. In deze periode kwamen de professionele vormen van welzijnswerk tot stand, zij het dat hun kwantitatieve groei pas later kwam.

1960 – 2010 : Differentiatie of desintegratie?

De samenleving verandert in de periode 1960-2010 ten opzichte van de voorgaande sterk van karakter: de 'postmoderne conditie' treedt in. Dit houdt een hoge mate van fragmentatie op het sociale en ideologische vlak in. Door de radicale en abrupte wijze waarop de externe controlemechanismen wegvallen ontstaat een vacuüm in de wijze waarop en de mate waarin zelfbeheersing kan worden gerealiseerd. In dit tijdvak gaat de toenemende differentiatie (zoals de individualisering) min of meer ten koste van de sociale samenhang. Nu is dat ook nodig om Nederland te kunnen moderniseren. De verzuiling had een conserverende invloed op de maatschappelijke ontwikkelingen. Denk maar aan de geringe participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt.

In deze periode ontstaat – zeker in Nederland – een sterke beweging in de richting van het loslaten van zoveel mogelijk externe controlemechanismen: hyperindividualisering. Het beeld wordt gekleurd door fragmentatie; sociale spanningen leidden tot het gevoel 'geen controle' meer te hebben over basale maatschappelijke processen (vgl. de ophef over 'het multiculturele drama'). Er zijn dus volgens velen termen aanwezig om te spreken van desintegratie. Vandaar ook de roep om duidelijke normatieve kaders en versterking van sociale cohesie.

Van belang is echter dat er - ook al maakt men zich zorgen over de desintegratie - altijd nieuwe 'integreerbare potenties' vrijkomen. Zoals men uit een uitgehaald breiwerk een nieuwe trui kan breien, blijken mensen die zich eerst aan knellende banden hebben ontworsteld heel goed in staat te zijn nieuwe bindingen aan te gaan.

2000 – 2030 : Herintegratie met behoud van differentiatiemogelijkheden

In de huidige periode staat de samenleving voor de taak de postmoderne conditie als feit te accepteren en te streven naar een nieuw type beschavingsoffensief gericht op sociale integratie, met behoud van de individuele vrijheid en flexibiliteit. Dit laatste impliceert ook een toename van de individuele bereidheid en bekwaamheid tot een hogere vorm van zelfbeheersing. Gewenst is een missie gericht op integratie, met behoud van - of indien gewenst - verdere differentiatie (zie tabel).

In de huidige periode, wellicht na nog een decennium van verheving van de sociale spanningen (het nog sterker *manifest* worden van de gecompliceerde toestand), zullen – naar verwachting - op brede fronten initiatieven ontstaan gericht op sociale integratie. Deze kunnen herinneringen doen herleven aan vroegere beschavingsoffensieven of de verzuiling. In dat geval moeten we spreken van homogenisering, als uitdrukking van het streven naar reductie van complexiteit. Men zoekt zekerheden in het verleden, toen het leven nog overzichtelijk was en voorspelbaar verliep.

Een andere mogelijkheid is een beschavingsoffensief waarin de postmoderne conditie als gegeven wordt aanvaard en waarin burgers ondersteund worden bij het leven in een netwerkmaatschappij. Waarin mensen hulp krijgen bij de vorming van een individuele bestaansethiek en een veelvormige identiteit in een multiculturele samenleving.

Continuïteit en discontinuïteit

Het nadenken over de toekomst veronderstelt dat aandacht wordt gegeven aan de verhouding tussen continuïteit en discontinuïteit. Alles verandert, niets blijft, maar de tempi van de te onderscheiden *processen* verschillen.

Er zijn goede redenen om *individualisering* als een continu proces op te vatten.

Individualisering is op de keper beschouwd een *proceskenmerk* van het leven zelf, functioneel voor de overleving en aanpassing van de soort, en sluit sociale integratie - de vorming van (meervoudige) sociale bindingen - geenszins uit.

Welzijnswerk is de moderne, geprofessionaliseerde variant van beschavingsoffensieven en andere vormen van op het 'welzijn', maar vooral ook op 'aanpassing' georiënteerde vormen van sociale interventie. Het strekt zich uit van sterk op het individu en primaire leefverbanden gerichte vormen van maatschappelijk werk, van sociaal-culturele werkvormen tot en met het - het individu overstijgende - opbouwwerk. Welzijnswerk richt zich dus in essentie op diverse aggregatieniveaus, zij het dat er een onuitgesproken taakverdeling bestaat met het maatschappelijke 'middenveld' en de politiek.

In het afgelopen tijdsgewricht is een zwaar accent gelegd op het individu - hij én zij - hebben God van zijn troon verstoten en zijn er zelf op gaan zitten. Daar is niets mis mee, behalve dan dat God ook 'aandacht gaf' aan de gemeenschap (of de gemeenschap als zodanig symboliseerde) en het *samen* leven. God riep op tot naastenliefde en was er eigenlijk 'niet zo vóór' dat de individuen zich onderscheidden van, laat staan verhieven boven anderen - in weerwil van het bestaan van uitzonderingen zoals heiligen, koningen en natuurlijk de paus. Nu de 'almacht' van het individu is vastgesteld en geaccepteerd, is er alle reden toe de samenhang *tussen* de individuen weer uitdrukkelijk voor het voetlicht te brengen, en eventuele schadelijke eenzijdigheden proberen te ondervangen.

'Ben ik mijn broeders' hoeder?' (*Gn* 4,9) was de vraag die Zygmunt Bauman stelde in zijn lezing ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de eerste school voor maatschappelijk werk in Amsterdam (Bauman, 2000). Onder verwijzing naar Levinas merkt Bauman op dat vanuit die stuurse vraag van Kaïn alle zedeloosheid ontsproot. Volgens hem is het nogal wies dat ik voor mijn broeder zorg moet dragen en ik ben en blijf een moreel mens zolang ik me *niet* afvraag waarom ik dat zou moeten zijn. Of ik het nu wil of niet, ik ben mijn broeders hoeder want zijn welzijn hangt af van wat ik doe of nalaat. En ik ben een moreel mens, omdat ik die afhankelijkheid erken en de daaruit voortvloeiende verantwoordelijkheid aanvaardt. Op het moment dat ik die afhankelijkheid in twijfel trek en, net als Kaïn, een verklaring eis waarom ik me om anderen zou moeten bekommeren, doe ik daarmee afstand van mijn verantwoordelijkheid en ben ik niet langer een moreel mens. De afhankelijkheid van mijn broeder is wat mij tot een ethisch wezen maakt. Afhankelijkheid en de ethiek staan en vallen met elkaar. De harde uitspraak van Levinas vormt volgens Bauman, in telkens andere bewoordingen, al duizenden jaren lang de harde kern van de joods-christelijke leer die ons gezamenlijke begrip van menselijkheid en beschaafdheid heeft uitgedragen en gevoed. Het uit de gratie raken van de verzorgingsstaat is volgens Bauman onafwendbaar. Voor het voortbestaan van de verzorgingsstaat zijn geen rationale argumenten meer aan te voeren. Vroeger kon de zorg voor het welzijn van het 'reserveleger van arbeidskrachten' nog gepresenteerd worden als een rationale stap, ja, als een gebod van de rede. Het in stand houden van de 'onderklasse' tart op dit moment elke rationaliteit en dient geen enkel zichtbaar doel. Wat we volgen Bauman beter zouden kunnen doen, is krachtig en

uitdrukkelijk de ethische reden voor het bestaan van de verzorgingsstaat benadrukken – de enige reden die de verzorgingsstaat nodig heeft om haar aanwezigheid in een menselijke en beschaafde samenleving te rechtvaardigen.

Welzijnswerk in de komende decennia

Vanuit een algemene benadering van het menselijk samenleven kan men dus de verwachting uitspreken dat individualisering sociale integratie geenszins uitsluit, er veeleer het gevolg van is en zónder sociale integratie niet eens mogelijk zou zijn. Echter sociale integratie gaat niet vanzelf. Menselijk, door normen en waarden gestuurd ingrijpen is niet alleen nodig maar ook mogelijk. Welzijnswerk, tezamen met andere interventievormen, zoals bijvoorbeeld de preventieve geestelijke gezondheidszorg, neemt daarin een belangrijke rol in. Het is lastig ons een concreet idee te vormen over de structuur en werking van het welzijnswerk over een paar decennia - zeg 2030. We weten niet *hoe* het welzijnswerk dan georganiseerd is of georganiseerd zou moeten zijn, en we weten evenmin welke *stappen* we zouden moeten ondernemen om daar te komen. Wel kunnen we enkele algemene richtlijnen formuleren waardoor de kans dat het welzijnswerk een prominente rol zal (blijven) spelen aannemelijker wordt.

De mens blijft voorsnog de maat van alle dingen. Naarmate de decennia verstrijken zal de definitie van wat een menselijke ‘ontmoeting’ of een ‘ontmoetingsruimte’ is wellicht veranderen. Hetzelfde geldt voor begrippen als een ‘sociaal verband’ of sociale en individuele ‘problematiek’ en dus ook van de sociale ‘interventies’ op dat vlak.

Al die mogelijkheden maken de variëteit aan persoonlijke identiteiten groot, maar er schuilen risico’s in: er bestaan niet zonder meer garanties op een harmonieuze ontwikkeling, op een rechtvaardige verdeling van hulpbronnen, op liefde en op sociaal respect. De kans op botsingen en ontsporingen neemt - zou je verwachten - eerder toe dan af in een wereld waarin mensen vooral zichzelf als bron voor waardering en normering opvatten. De kans op agressie, fysieke conflicten en psychische problemen als stress, angst en depressie zal, naast al het goede, in de komende decennia eerder toe- dan afnemen. Werk aan de winkel voor het welzijnswerk dus.

Het welzijnswerk van de komende decennia oriënteert zich onder postmoderne condities niet zozeer op de verandering van ‘structuren’, maar op structuratie. Dat wil zeggen dat men zich richt op de vergroting van de handelingscompetentie van burgers. Empowerment betekent in die visie dat burgers in staat worden geacht hun eigen bestaansvoorwaarden te realiseren.

Daarvoor moeten weliswaar structurele belemmeringen worden weggenomen, maar het gaat er vooral om dat burgers zelf controle kunnen oefenen op hun woon- werk en leefomstandigheden. Adequaat maatschappelijk handelen van burgers structureert de samenleving als dynamische en flexibele eenheid.

Daarnaast is het van belang burgers toe te rusten om hun burgerrol te realiseren. Dat is van levensbelang voor de vitaliteit van een democratische samenleving. Burgers zijn meer dan consumenten.

Hetzelfde geldt voor de welzijnswerkers zelf. Welzijnswerkers zijn niet alleen uitvoerders van beleid, maar ‘maken’ ook beleid in hun dagelijks handelen. Eigenlijk zou beleid gebaseerd moeten zijn op de dagelijkse ervaringen van uitvoerders in de frontlinie. Als de legitimiteit van overheidshandelen ook op *street level* verworven moet worden, zal beleid zich daar ook op moeten baseren. In een vitale samenleving zijn burgers in staat zichzelf als maatschappelijk wezen - en daarmee de maatschappij - te reproduceren.

Een nieuw beschavingsoffensief moet er daarom voor zorgen dat het niet verstrikt raakt in het ‘net van de zelfreferentie’ (Vanderstraeten, 1999). Burgers zullen bij elke interventie negatief reageren op de (verborgen) intentie tot paternalisme. Daarom zullen welzijnswerkers

vraaggerichtheid letterlijk moeten nemen. Het moet uit de individuen en groepen zelf voortkomen. Als het welzijnswerk in staat is hiermee een vertrouwensrelatie op te bouwen kan het bijdragen aan integratie.

Tot slot

In het onderstaande schema hebben we de kern van ons betoog samengevat. In het heden en recente verleden hebben processen van maatschappelijke fragmentatie het beeld bepaald. Voor de komende decennia dient volgens ons het streven gericht te worden op maatschappelijke herintegratie. Overheid, welzijnswerk en overige maatschappelijke eenheden kunnen hiertoe bijdragen. Het resultaat zal een samenleving zijn die wordt gekenmerkt door een veel hogere complexiteit dan nu al het geval is. In tegenstelling tot het historische proces van de verzuiling en de daarmee gepaard gaande homogenisering van de bevolking zal nu het proces van individualisering als een gegeven aanvaard moeten worden. We gaan ervan uit dat het welzijnswerk zich een maatschappelijk dienstbare positie wil blijven aanmeten. Daarvoor is het volgens ons nodig dat deze sector nieuwe werkwijzen ontwikkelt waarmee algemeen maatschappelijke ontwikkelingen kunnen worden vertaald in voor individuele burgers relevante initiatieven.

	Heden en recente verleden Analyse van de situatie: <i>fragmentatie</i>	Beeld van 2030 De schets van het resultaat: <i>toegenomen complexiteit</i>	De weg naar 2030 Het handelen gericht op: <i>integratie vanuit gegeven van individualisering</i>
Overheid	Losse samenhang van beleid op deelreinen; gemis aan overkoepelende en duurzame beleidsvisie. Overheid trekt zich terug. Introductie van marktwerking	Geleid door een pluriforme ‘wereldvisie’ worden complexe sociale systemen op elkaar betrokken, ondersteund en verder tot ontwikkeling gebracht. Volwaardig burgerschap blijft ijkpunt	Vanuit het inzicht dat een samenleving ‘samen leven’ betekent zijn de inspanningen gericht op de ondersteuning van initiatieven tot integratie op een hoger niveau van complexiteit
Welzijnswerk	Ontkoppeling van ethiek (maatschappelijke relevantie) en professionaliteit (wordt techniek). Terugkeer naar sociale technologie; inspelen op de markt	Hoog geprofessionaliseerde en ethisch gelegitimeerde ondersteuning van initiatieven van burgers en preventie van maatschappelijk isolement. Hernieuwde aandacht voor het publieke domein	Terugkeer van de ‘betrokkenheid’ en de stuurkracht van de ‘maatschappijvisie’. Activiteiten gericht op de toerusting van individuen en groepen op het leven in verscheidenheid. Signaleren en debatteren om het algemeen belang naar voren te halen. Welzijnswerk kan ‘terugpraten naar

			beleid' op basis van dagelijks contact met de burger
Samenleving	Postmoderne conditie: versplintering; afname cohesie; cynisme over 'grote verhalen'	Hooggeïntegreerd multiculturalisme; eenheid in verscheidenheid; 'grenzen' hebben veeleer een metaforische betekenis	Nieuwe fase in het (door maatschappelijke groepen en ideeëndragers ondersteunde) beschavingsoffensief gericht op maatschappelijke integratie onder condities van voortgaande individualisering

Literatuur

Bauman, Z., Ben ik mijn broeders hoeder? *Sociale Interventie*, 2000/2.

Van Gunsteren, H., Four conceptions of citizenship. In Van Steenberg, B., (ed) *The condition of citizenship*. London, 1994.

Kunneman, H. *Objectiviteit, interferentie en bestaansethiek*. Intern paper. Universiteit voor Humanistiek, Utrecht 1993. Zie ook: H. Kunneman, 'Levensbeschouwing, methodiek en individuele bestaansethiek', in: A. J. Baart e.a. *Methodiekontwikkeling en levensbeschouwing*. Utrecht 1994, p. 15-26.

Kuypers, P., J. van der Lans, *Naar een modern paternalisme*. Amsterdam 1994.

Laan, G. van der, *Legitimatieproblemen in het maatschappelijk werk*. SWP Utrecht, 1990.

Laan, G. van der, Naar een postmodern paternalisme. *Tijdschrift voor de Sociale Sector*. 1994/4. p.28-33.

Munters, R., *Zygmunt Bauman, Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*. Amsterdam, 1998.

Regt, A. de, Een nieuw beschavingsoffensief? In: Timmer, S., & E. Kuiper (red) *100 jaar maatschappelijk werk; helpen kun je leren*. Assen, 1999.

Scheffer, P., Het multiculturele drama. *NRC* 29/01/2000

Schnabel, P., (red) *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen, 1999.

Stel, J. van der, Individualisering, zelfbeheersing en sociale integratie. In: Schnabel, P., (red) *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen, 1999.

Stel, J. van der, *Drinken, drank en dronkenschap: vijf eeuwen drankbestrijding van alcoholhulpverlening in Nederland*. Hilversum 1995.

Vanderstraeten, R., *Systeemdynamiek en socialisatie/opvoeding. Mens & Maatschappij*, 1999/3.

Prof. dr. G. van der Laan is bijzonder hoogleraar maatschappelijk werk aan de Universiteit van Utrecht. E-mail: g.vanderlaan@fss.uu.nl

Dr. J.C. van der Stel is onderzoeker bij De Geestgronden, instelling voor geestelijke gezondheidszorg te Bennebroek. E-mail: j.vd.stel@geestgronden.nl